ماتەمنامە لە شیعری کوردیدا

پ. ی. د. عوسمان دەشتی
زانکۆی کۆیە
فاکەڵتی پەروەردە–بەشی زمانی کوردی

پێشەکی:

ماتەمنامە یەکێك لە بابەت و مەبەستە سەرەکییەکانی شیعری کوردی کلاسیك پێکدەهێنێت، لە پاڵ کۆمەڵێ بابەت و مەبەستی دیکە لە وێنەی؛ وەسف، ستایش، شانازی، داشۆرین....تاد. بابەت و ناوەرۆکی شیعر بە شێوەیەکی گشتی لەوانەش ماتەمنامە بە ژیانی کۆمەڵایەتییەوە گرێدراوەتەوە، هەربۆیە رەنگدانەوەی دیاردەی خەم و ماتەم و پەژارە لە شیعردا لە کاتی مەرگ و ماتەمینی مرۆڤەکان شتێکی ئاسایی و دێرینە. هەربۆیەشە ئەم دیاردەیە لە شیعری کوردیدا هەم ڕەگو ڕیشەیەکی قووڵی هەیە، هەمیش پانتاییەکی بەرینی لای شاعیران و لە شیعری کوردیدا گرتۆتەوە.ئەم باسە هەولێکە بۆ زیاتر تیشك خستنە سەر ئەم لایەنەی شیعری کوردی و ڕووماڵکردنێکە بۆ چۆنییەتی ڕەنگدانەوەی. باسەکە خۆی لە دوو تەوەری سەرەکی پێك دێت بەم شێوەیە:

تەوەری یەکەم:

أ ـ چەمك وپێناسەی ماتەمنامە.

ب ـ ماتەمنامە لە ئەدەبی عەرەبی و فارسی و ئەوروپاییەکاندا.

تەوەری دووەم:

أ ـ ماتەمنامە لە ئەدەبی کوردیدا

ب ـ جۆرەکانی ماتەنامە لە شیعری کوردی.

ئەنجا بە چەند خاڵێکی ئەنجامگیری و لیستی پەراوێز و سەرچاوەکان و کورتەیەك بە هەردووزمانی عەرەبی و ئینگلیزی کۆتایی دێت. میتۆدی پەیرەوکراو لە خستنەڕووی باسەکە، میتۆدێکی وەسفی - مێژووی - پراکتیکییە.

تەوەری یەکەم

أ/چەمك و پێناسەی ماتەمنامە/ ماتەمنامە پارچە شیعرێکی لیریکە تیایدا شاعیر هەستوسۆزی خۆی لە ئاست کەسێکی لە دەستچوو دەخاتە ڕوو. لە ڕەخنەی کۆندا ماتەمنامە لەگەڵ شیعری ستایش وەکو دوو دیوی دراوێك سەیر کراون، کاتێك ڕەخنەگرانی عەرەب و عەجەم وای بۆ چوون کەوا ماتەمنامە هەمان چەشنی شیعری ستایشە و ئەوەندە هەیە بە ڕێژەی ڕابردوو دەهۆندرێتەوە.[1] ئەوان لەو باوەڕەدان کە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان ماتەمنامە و ستایشدا نییە، تەنها ئەوەی لێکیان هەڵاوێر دەکات ئەوەیە کە

لە ماتەمنامەدا هەوێنێك هەیە لە تێکستە شیعرییەکەدا کەوای لێ فام دەکرێت، یا وای لێ دەخوێندرێتەوە کەوا بۆ کەسێکی کوچکردوو گوترابێت.[٢] دیارە ئەم بۆچوون و تێگەیشتنە دەقاودەق گوێزراوەتەوە بۆ ناو ڕەخنەی کوردیش، بۆیە کەسێکی وەکو د. خەزنەدار سەبارەت بەماتەمنامە، وەکو مەبەستێکی شیعریی دەڵێ :(ئەم جۆرە شیعرە وەکو پیاهەڵدانان و مەدح وایە، بەڵام بۆ مردوو بەکار دەهێندرێ).[٣]لە ڕاستیدا ئەم جۆرە ناساندن ولێکدانەوەیە بۆ شیعری شینگێڕی[*] و ماتەمنامە تا ئەندازەیەك بۆچوونێکیی وشك و ناواقعییە ئەویش لەدوولایەنەوە: یەکەم هەڵوێستی شاعیر لە نێوان ئەم دووجۆرە گوتارە شیعرییە ڕەچاونەکراوە. چونکە هەم لە ڕووی چۆنیەتییەوە و هەم لە باری شێوازو دەربڕینەوە زۆر لەیەك دوورو جیاوازن.

دووەم ئەو هەست و سۆزەی کە لە دەروونەوە هەڵدەقوڵێ و ئەو کەش و هەوایەی کە باڵ بەسەر دەقی شیعری دادەکێشێت، کە بە فەزای شیعری دەناسرێت، لەودوو مەبەستە شیعرییەدا جیاوازن.[٤]ماتەمنامە لە بنچینەدا لە سویێ مەرگی پاشاو سەرۆك و سەرکردە و پیاوانی تەریقەت وکەسانی زاناو ناودار، یا بۆ مەرگی دۆستان و کەسە نزیکەکانی شاعیر دەهۆندرێتەوە. تیادا وەسف و سیفەتی باش و پەسەند کراو دەخرێتە پاڵ کەسی کۆچکردوو و وا هەیە وەکو کەسێکی نموونەیی نیشان دەدرێت، کە ڕەنگە لە هەقیقەت و واقیعدا وا نە بووبێت.

وەکو لە سەرەتادا گوترا ماتەمنامە لە ڕووی جەوهەری شیعرییەوە بەشێکە لە ئەدەبی لیریك کە شاعیر هەست و ئیحساساتی دەروونی خۆی تیادا دەردەبڕێت.

لە ڕووی قالب و روخسارەوە یا لە شیوەی پارچەی لیریکی بچوکدا دەبێت، یا لە فۆرمی قەسیدەی دوور و درێژ، ئەنجا چ قەسیدەی ئاسایی بێت، یا قەسیدەی موسەممەت و تەرجیع بەند و تەرکیب بەند بێت.

ب/ماتەمنامە لە ئەدەبی عەرەبی و فارسی و ئەوروپاییەکان: ئەم جۆرە ئەدەبە مێژوویەکی دێرینی هەیە و ڕەگو ڕیشالی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سروت و ڕێ و ڕەسمە ئایینی و ئەفسانەییانەی لەکاتی ناشتنی مردوودا لە شارستانییەتە کۆنەکاندا پێڕەوی لێ کراوە. بۆ نموونە دەگوترێت بەگوێرەی تیوری ئەفراندن کە لە ئاینە ئاسمانییەکاندا هەیە، حەرزەتی ئادەم وەك چۆن مرۆڤی خوڵقێندراوی یەکەمە، زۆر شتی دیکەی یەکەمینی دراوەتە پاڵ، لە وانەش ئەوەیە کە ئەو یەکەمین کەسێك بووە ماتەمنامەی لە سەرەمەرگی (هابیل) دا گوتوە کاتێ بەدەستی (قابیل) کوژراوە.[٥] لە ئەدەبیاتی عەرەبی ماتەمنامە لەسەردەمی جاهیلیدا پلە و پایەیەکی دیاری هەبووە و بەرز نرخێندراوە. یا بەشێوەیەکی گشتی شیعری فەخر و مەدح و ماتەنامە (مەرسییە)، وەکوسێ مەبەستی سەرەکی شیعری کۆنی عەرەبی، کە لەیەك چوار چێوەی گشتیدا کۆ دەکرێنەوە، لە بابەتەکانی تر زیاتر بە چاوی ڕێزو پەسەندییەوە سەیرکراون و بەشێکی گەورە لەشیعر و دیوانی شاعیرانی سەردەمی جاهیلی و کلاسیکی عەرەبی پێکدەهێنێ. بۆ نموونە ژنە شاعیری دیارو ناوداری عەرەب (الخنساو/ کە لە ساڵی ٢٤ی کۆچیدا مردووە) هەموو دیوانەکەی لەو شیعرە شینگێڕییانە پێکهاتووە کە لە سویێ مەرگی هەردوو براکەیدا(موعایە و سەخر)هۆنیویەتەوە.

لە سەرەتای سەردەمی ئیسلامیدا، لە ڕۆژگاری پێغەمبەر و خەلیفەکانی ڕاشدین، ئەم بابەتەی شیعر تا ڕادەیەك ڕووی لە کزی کردووە، لە سۆنگەی ئەوەی کە زیاد پێ لەسەر دەمارگیری هۆزایەتی دادەگرێ و هاندەرە بۆ شەڕ و شۆڕ و تۆلەسەندنەوە،

ماتەمنامە لە ئەدەبیاتی فارسیدا زیاتر لە ژێر کاریگەری ماتەمنامەسەرایانی عەرەبدا بووە و هەر لە دەورانی سەرەتای ئەدەبیاتی فارسی دەرپیەوە ئەم بابەتە شیعرییە بەدی دەکرێت، لەو ناوەدا (ڕوودەکی/شاعیری سەدەی چوارەمی کۆچی) بەسەرامەدی شاعیرانی فارس لە قەڵەم دەدرێت کە لەو بابەتە شیعریان داناوە، لەو بوارەدا ئەو شیعری ماتەمنامەیەی کەوا (فەرخی سیستانی/ کەلە ٤٢٩ی کۆچیدا مردووە)، بۆ مەرگی سوڵتان مەحموودی غەزنەوی گوتویەتی بە بەهێزترین بابەتی شیعری ماتەمنامە دەناسرێت لە ئەدەبی فارسیدا.(٦) جۆرێکی دیکە لە شیعری ماتەمنامە لە ئەدەبی فارسی، ئەو بەشەیانە کە لە تازیەباری ئیمامانی شیعە و ئەندامانی ئالی‌بەیتی پێغەمبەرەوە گوتراون و بە (ماتەمنامەی مەزهەبی) دەناسرێت. ئەمە لایەنێکی گەورە لەشیعری فارسی دوابەدوای دامەزرانی دەولەتی سەفەوی پێك دەهێنێت، سەرچاوەکان ئاماژە بۆ شیعرێکی تەرکیب‌بەندی (موحتەشەمی کاشانی/لە ساڵی ٩٩٦ کۆچیدا مردووە) دەکەن، کە بە مەزنترین شاعیری ماتەمنامە خوێنی فارسی وەسف دەکرێت، کە بۆ شین و ماتەمی دوازدە ئیمامەکانی شیعە هۆنراوەتەوە و شیعرەکە خۆیشی لە دوازدە بەندی تەرکیب پێکهاتووە.(٧)

لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاواش ماتەمنامە وەکو بابەتێکی شیعری مێژوویەکی کۆنی هەیە.(elegy) کە وەکو زاراوە بۆ ماتەمنامە بەکاردێت، ڕیشەکەی لە زاراوەی (elegia یاخودelegos)ی گریکییەوە هاتووە. لە ئەدەبیاتی گریکی ئەو شیعرانەی کە سەبارەت بە عەشق و جەنگ و مەرگ و ئاوارەبوون و ژیان دەهۆندرانەوە کێشێکی تایبەتیان هەبووە کە بە کێشی ماتەمینی (elegiac) ناسراوە.(٨)

لە ڕۆژگارەکانی ڕۆمانی و لاتینیشدا ماتەمنامە هەر بەو چەمك و پێناسەیە ماوەتەوە، کەوا شیعرێکی کورت، یا گۆرانییەکی ئاهەنگدارە کە بناوانی لە عیشق و خۆشەویستی و مەرگ و لە دەستدانی مرۆڤێکەوە بەرپابووە.(٨)

لە سەدەی شانزەهەم بە دواوە ماتەمنامە لە ئەدەبیاتی ئەوروپا لە فۆرم و ناوەرۆکێکی تایبەتدا مەییوە. بە نموونە ئەدەبی ئینگلیزی لە رابردوودا چەند نموونەی شیعری ماتەمنامەی ناوداری هەبووە، لە وانە ماتەمنامەی (تێنی سۆن)، بە ناوی (چامەیەك بۆ مەرگی

دۆق ولینگتۆن ode on the death of the duk of wlington). هەروەها ماتەمنامەی (ئالفرێد تنسیون)، گەورەی شاعیری دەرباری بەریتانیا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە، کە بە ناونیشانی (ln memorion)ە و بۆ مەرگی شاعیرێکی دۆستی هۆنیویەتەوە، ئەنجا (ئۆدن auden)ی شاعیری ناودار چامەیەکی شینگێری زۆر بە سۆزی بۆ یادی شاعیری ئیرلەندی هاوڕێی (دەبلیو. ب. ییتز) هۆنیوەتەوە.(٩)

جۆرێك لە شیعری ماتەمنامە لە ئەدەبیاتی ئەوروپا بە تایبەتیش لە فەرەنسا و ئینگلتەرا پەرەی سەندووە کە بەشیعری ماتەمنامەی شوانکارەیی ناودێرکراوە، تیایدا هەم ماتەمنامەخوێن و هەم ماتەمنامە

بۆ خوێندرا و لە شێوەو ئاکاری شونکارەو خەڵکی دێهات وێنا دەکرێت، کەوا سروشت و گژوگیا وگوڵ و گوڵزاری تەبیعەتیش دەبنە شەریك و برابەشی ئەو ماتەمینییە.[10]

لێرەدا و لەدیدی ڕەخنەی ئەدەبییەوە دەتواندرێت دووجۆری ماتەمنامە دەستنیشان بکرێت، جۆرێکیان لە هەست و سۆزێکی ڕاستەقینەوە سەرهەڵدەدات کەوا سەرشارە لەو هەست و سۆز و سووتانە و، بە کوڵ لە دڵ و دەروونی شاعیرەوە لە شێوەی لاواندنەوەیەکی خەمناك هەڵقولاوە.

جۆرێکیش ماتەمنامەی ڕەسمی و فارمایشییە، کەوا شاعیرانی دەربار وەکو جۆرێك لە ئەرك و وەزیفە لە تازیەمانەی گەورە و وەلی نیعمەتەکانیان، یا کەس و کاری نزیکەکانی ئەوان، جێ بەجێی دەکەن. کە دوورە لە هەر جۆرە هەست و سۆزێکی ڕاستەقینە و لە دل و دەروونیدا کاریگەرنابێت.

تەوەری دووەم

أ/ ماتەمنامە لە ئەدەبی کوردیدا:

دیارە ماتەمنامە لە شێوە سەرەتاییەکەی و لای هەموو کۆمەڵگاکان بۆ ئەو ڕێ و ڕەسم و نەریتانە دەگەڕێتەوە کە لە کاتی تازیەباری و لاواندنەوەی مردووەکان لە ئارادا هەبووە، سەرەتا لە شێوەی سروت و دوعا و پاڕانەوە بووە لە خوداوەند لە ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دیاردەیەکی سەرسووڕهێنەری وەکو مەرگ، پاشان بۆتە بەند و سلاو و پەسن و پێداهەلگوتن بەو ئومێدەی بۆ مردوو لە گۆڕخانەدا ببێتە مایەی ئارامی و ئۆقرەیی.[11] داب و نەریتی کوردەواریش لە ڕابردوو هەر بەو جۆرە بووە. لە هەنگامی کۆچی میرو مەزن و جوامێراندا، یا جوانەمەرگی کوڕان و کچانی لاو بەناکامی، ژنان بەتایبەتی لە مەراسیمی تازیە باریدا کۆری شینیان بۆ گێڕاوە.

شینگێڕان بە واتای شەپۆڕ و شێوەن و زاری دێت بە دەنگ و بە ئاواز کە بەشێوەیەکی تایبەتی بەڕێوەدەچێت.[12] تازیەباران جلی شین و نیلی، (کە بەخم ڕەنگرێژ دەکرا) دەپۆشن و سەرەژنێك دەبێت بە (شینگێڕ) و بە دەنگ و ئاوازێکی خەماوی بە بەندی شیعر و پەخشان مردووەکە دەلاوێنێتەوە و پێیدا هەڵدەڵێ، ئاکارە ناوازەکانی دەستنیشان دەکات و ئەو نەهامەتی و کۆستەی لەو کوچکردنەدا کەوتۆتەوە باس دەکات، دوا بە دوای ئەویش کۆری ژنانی شینگێڕ بە ئاهو حەسرەت و قوڵپی گریانەوە، لە سەر ریتمێکی تایبەت وەکو کۆرس بۆی دەسەننەوە.

هەر ئەم نەریتە پەری سەندووە و لەپال جێکەوتەو کاریگەری شیعری فارسی و عەرەبی، وەکو سەرچاوە بوون بە بنەمای چەکەرەکردنی جۆرێك لە باس و بابەتی ناوەرۆکی شیعری کوردی، کە بە ماتەمنامە یاشیعری شین و لاواندنەوە یا شینگێڕی دەناسرێت .

ب . جۆرەکانی ماتەمنامە لە شیعری کوردی:

هەگبەی شیعری کۆن و کلاسیکی کوردی پڕیەتی لە دەقی شیعری پتەو و پڕلە گەوهەر و هونەر لە بابەتی ماتەمنامەدا، کەوا لێرەدا گەشتێك بە نێو ئەو گوڵ و گولزارەدا دەکەین:

١ـ لاواندنەوەی میرو پاشایانی کورد:

یەکەمین تێکستی ماتەمنامە لەو بارەوە کە لە بەردەستمان دابێت شیعرێکی (ئەحمەدێ خانی/١٦٥١ـ١٧٠٧)یە، کە بۆ کۆچی دوایی میری بایەزید، (میر محەمەدی کوڕی بالولی سێیەم)ی هۆنیویەتەوە، خانی پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ ئەو میرەدا هەبووە، لەسەردەمی ئەو و باوکیشیدا، خانی وەکو میرزا و نامەنووسی دەرباری میرایەتی کاری کردووە، لە دوای کۆچی دوایی میر محەمەد بەگ لە ساڵی (١٠٩١ك/١٦٨١ز)، خانی بەقەسیدەیەکی ناسك و بەسۆز دەیلاوێنتەوە کە لە فۆرمی بەندی چوارینە دایە و لە (٣٤) بەند پێکهاتووە، کە ئەمە دوو بەندی سەرەتاکەیەتی:[١٣]

کانێ موحەممەد بەگ گەلۆ
کان پادشاهێ سەرحەدان
ئیرۆ ژدل بگرین دەلۆ
کان پادشاهێ سەرحەدان؟

ئیرۆ ببینن عیبرەتێ
ئاغا و و خەلقێ هیشەتێ
کانێ خودانێ غیرەتێ
کان پادشاهێ سەرحەدان؟

وەداعی (کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا ژیاوە)، ماتەمنامەیەکی لە سەر ڕێوشوێنی تێکستەکەی خانی، لە ساڵی ١٨٢١ی زاینی لە دوای مەرگ و کوژرانی (شێخەبەگی بەگزادەی هەکاری) هۆنیوەتەوە. کە بریتییە لە (٣٨) بەندی چوارینە، کە بەزمان و شێوازێکی ڕەوان و پاراو هۆنراوەتەوە سەرەتاکەی بەم جۆرەیە:

ئیرۆ ژ دەستێ فەلەکێ
کانێ جیهانگیرێ جیهان
بگرین ژبۆ شێخی بەگێ
کانی جیهانگیرێ جیهان

میرێ ب ئیمان و کەرەم
کانێ صاحب جوود و نیعەم
وەصفێ دڤێ هەردێ بدەم
کانێ جیهانگیرێ جیهان

لە بەندی کۆتایشدا مێژووەکەی بە حیساب و حەرفی ئەبجەد تۆمارکردووە:

یاقەنج ئەوە ئەم ڤێ بکەین
ناڤێ ل تاریخێ بدەین
بۆغەین و ڕێ و لام و زەین
١٠٠٠ + ٢٠٠ + ٣٠ + ٧ = ١٢٣٧ھ/١٨٢١ز
کانی جیهانگیرێ جیهان[١٤]

تێکستێکی ناوداری (نالی) هەیە، کەوا زۆر هونەرمەندانە و شارەزا دوو مەبەستی دژبەر و پێك ناکۆکی (ماتەم وستایش)ی لە یەك بۆتەدا کۆکردۆتەوە و هاوئامێزی یەکتری کردوون، ئەو لە کاتێکدا سلیمان پاشای بابان (کە لە سالی ١٨٣٨ زاینی مردووە) دەلاوێنێتەوە، لە هەمان کاتدا ستایشی هاتنەسەرتەخت و دەسەلاتی ئەحمەد پاشای کوڕی دەکات. تەنانەت نالی توانیویەتی لە یەك تاکە بەیتدا، لابالێکی بۆ لاواندنەوە و لابالەکەی تری بۆ ستایشی ناوبراوان تەرخان بکات وەکو لەم نموونانەدا بەرچاو دەکەوێتك:[١٥]

لابالی یەکەم/ لەلاواندنەوەی سلیمان پاشادا/

١ـ تا فەلەك دەوری نەدا صەد کەوکەبی ئاوا نەبوو.

٢ـ تا نەگریا ئاسمان و تەم ولاتی دانەگرت.

٣ـ تا چەمەن پیرا لە سەر ئەصلی دەرختی لانەدا.

٤ـ تا (سولەیمانان) نەبوونە صەدری تەختی ئاخیرەت.

لابالی دووەم/ لەستایشی ئەحمەدپاشادا/

١ـ کەوکەبەی میهری موبارەك طەلعەتی پەیدا نەبوو.

٢ـ گولْ چەمەن ئارا نەبوو، هەم لێوی غونچە وا نەبوو.

٣ـ فەرعی تازە خوڕڕەم و بەرز و بولەند بالا نەبوو.

٤ـ (ئەحمەدی موختاری ئێمە) شاهی تەخت ئارا نەبوو.

دیارە کۆکردنەوەی ئەم دوو مەبەستە دژبەیەکە (واتە ماتەم وستایش)، لە یەك بۆتەی شیعریدا کارێکی زۆر سەخت و دژوارە، لە دەسەلاتی شاعیرێکی هەلکەوتووی وەکو نالی نەبێت نەهاتووە.[١٦] ئەم دەقە شیعرییەی نالی پارچەیەکی لیریکی کورتی (٨) دێرییە. لە بەرامبەردا (سالم) قەسیدەیەکی (٤٥) بەیتی هەیە کەوا لە تازیمانە و ماتەمینی مەرگی (سەلیم بەگی شیوەکەلْ)دا گوتراوە، ئەمە یەکەمین ماتەمنامەیە کە لە شێوەی قەسیدەدا هۆنرابێتەوە و بەم شێوەیەیە:[١٧]

لێم گەڕێن با گریەکەم دیدەم بە دیدەی خونفشان

نایەلێ یەکدەم بە ڕاحەت رابوێرم ئاسمان

چونکە سیوەلی قەدیمن حەق لەپاش عەهدی (سەلیم)

دایە دەس مەحموودی حاتەمدلْ چراغی دوودمان

٢ـ لاواندنەوەی شێخ و پیری تەریقەت:

کۆنترین تێست کە لەو بوارەدا بەدەستمان گەیشتبێت هی (مەلا عومەری ڕەنجووری)ە، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سالی (١٨٠٤ی زاینی) و کاتێك لە دوای مەرگی (شێخ ئەحمەدی بۆنخوشی عەودالانی)، کە پیر و مورشیدی بووە، ماتەمنامەیەکی بە کولی نووسیوە. ئەم ماتەمنامەیەی ڕەنجووری لە سەر هەمان فۆرم و کێش و ئاوازی دێرینی شیعری گۆرانییە، کە ئەمە چەند دێرێکە لە دەستپێکی تێکستەکەدا:

دنیای بەینەت کەم، دنیای بەینەت کەم

دنیای نا شنەخت شەرت و بەینەت کەم

سیا دل نەسەنگ سکۆی سای ستەم

خایین خونخوار خەڵوەتخانەی خەم

عەجووزەی عاجز، پۆست ڕوو کنیا

تەپل بەد نامیت نە هەر جا ژنیا

تا لە کۆتاییدا دەڵێت:

چونکە دونیای دون تۆی مەزهەر پەی گشت

هەرچی پێت واچوون حەقم ها نەمشت

(ڕەنجووری) تا واد ئاخر هەناسان

هەر ئاخ ئاخشەن پەی مەرگ خاسان[١٨]

بە هەمان شێوە میرزا عەبدوڕڕەحیمی وەفایی چەند قەسیدەی بەرز و سۆزناکی (بە کوردی و فارسی) لە دوای هەواڵی مەرگ و پرسەداری شێخ و پیرەکەی (شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینی لە ساڵی ١٨٨٣ دا) نووسیوە. یەکێکیان ئەم تێکستەیە کە بریتییە لە قەسیدەیەکی (٦٠) بەیتی کە لە سەر کێشی هەزەجی هەشت هەنگاوی تەواو: (مەفاعیلون مەفاعیلون مەفاعیلون مەفاعیلون) ×٢ هۆنراوەتەوە. لە ڕاستیدا ئەم ماتەمنامەیە شایانی ئەوەیە کە وەکو نموونەیەکی بەرز و باڵا و تەواوی شیعری ماتەمنامە و شینگێڕی لە شیعری کوردی کلاسیکدا چاوی لێ بکرێت.[١٩] ئەمە چەند دێڕێکی سەرەتایەتی:

درێغا بای خەزان دایە بەهاری شۆخ و ڕەعناکەم

لە ئیزهاری عەمەل کەوت ئافتابی عالەم ئاراکەم

وەرەق ڕیزان خەزان کەوتە ڕەزان، وەزعی چەمەن گۆڕا

بە سەرچوو فەسڵی گوڵگەشت و تەماشای باغ و سەحراکەم

خەزان هات و چەمەن چۆڵ بوو لە نەغمەی بولبول و قومری

درێغا حەسرەتا بۆ گوڵعیزاری سەرو باڵاکەم

لە گریان ئاسمان دامانی سووربوو شینی گێڕاوە

مەگەر گیراوە یامایل بەشام بوو ڕۆژی ڕووناکەم؟

دیارە کۆچی شێخ و پیر و زانا و ناودارانی تەریقەت هەستی شاعیرانی بزووندوە و چەندین دەقی ماتەمنامەی پڕلە سۆز و کول و خۆشەویستیان بۆ گوتون کە لێرەدا ماوەی بە سەرکردنەوەیان نابێت.

٣ ـ لاواندنەوەی خێزان و هاوسەر و خۆشەویستان:

لێرەدا ئاماژە بۆ دوو شاعیری ناسراوی سەدەی نۆزدەی ناوچەی هەورامان و گۆران زەمین دەکەین.

کەیەکێکیان (مەولەوی تاوەگۆزییە/(١٨٠٦ ـ١٨٨٢)، کە بۆ کۆچی دوایی (عەنبەر خاتوونی) خێزانی چەندین تێکستی ماتەمنامەی نووسیون، کە هەر کامێکیان بگریت دەبینی سۆزێکی مرۆڤانەی قوولی لێ هەڵدەقوولێت.[٢٠] ئەمە چەند دێر لە نموونەی یەکێ لەو تێکستانە:

ئیمساڵ نەو وەهار چۆن خەزانی سەرد

بەرگی وەردی باغ مەعدووم بەرد پەی هەرد

مشێو تاڵەی من خیلاف ئەنگێز بۆ

وەرنە کێ کەی دی وەهار گوڵرێز بۆ!

دڵ وەکەچ بازیی چەپگەرد بازیش وەرد

جفت ئارەزوو کەرد، چەپگەرد تاق ئاوەرد

بۆی عەنبەر نە تۆی دەماخم دوورکەرد

فرسەتش ئاوەرد هەوای وەبای دەرد

ئەوەکەی تر (ئەحمەد بەگی کۆماسی)یە، کەوا قەسیەیەکی زۆر نایابی شینگێڕی داغداری لەسەر گلکلۆی هاوسەرەکەی هۆنیوەتەوە، کەتیایدا هاوار و ئامانی لە دەست تەنیایی و لە دەسدانی هاوسەر و دۆستدا لێ هەڵساوە، ئەمە چەند دێرێکیەتی:

گڵکۆی تازەی لەیل، گڵکلۆی تازەی لەیل

ئارۆشیم وەسەر گڵکۆی تازەی لەیل

نە پایەی مەزار ئەو لەیلی پرمەیل

نەدیدەم ڕێزا ئەسرینان چۆن سەیل

شیم وە سەرینش وە دڵەی پڕ جۆش

سەنگی مەزارش گێرتم نە ئاغۆش

کڕووزانەوەی شاعیر لە سەر گلکۆی هاوسەری لە دەستچووی درێژە دەکێشی تا (٥٥) دێری تێکستەکەی خایاندووە، کە لە کۆتاییدا بە مجۆرەیە:

هەر چەند پەرێ من تۆ ئەلوەداتەن

ئاخر سەرەنجام ئی جاگە جاتەن

هێندە خاك و سەنگ وە جەستەم بارەن

نەجاگەی جواب، نەڕای گوفتارەن

ئەحمەد پەرێ کۆچ شای جەمین جامان

ڕەستاخیز کەرۆ تا مەرگ سامان[٢١]

لە بەرامبەردا شینی خێزان و هاوسەرەکانیشمان هەیە کە بۆ مەرگی مێردو سەردارەکانی خۆیانیان گێڕاوە لە کاتی کۆچ وئۆغرکردنیاندا. ئەوەتا هەردوو ژنە شاعیری کورد (ماه شەرف خانمی کوردستانی/ مەستوورە و، زەینەب خاتوونی/ حەزینە) لەکاتی لە دەستدەرچوونی مێردەکانیان، ئەم کۆست و

کارەساتەیان لە ماتەمنامـەی غـەمناك و سـۆزداردا دەربڕیـوە. مەسـتوورە خـانم ماتەمنامەیـەکی لـە دوای کۆچـی دوایـی مێردەکـەی (خوسـرەوخانی ناکـامی مـیری ئـەردەلان) هۆنیوەتـەوە کـە سـەرەتاکەی بـەم شێوەیەیە:

خەسرەوم ئێشم، خەسرەوم ئێشم

چە جەور فەلەك ناسۆرەن ئێشم

جگەر کەیل هوون هەناسە سەردم

ئەسرین سەروازەن وە چیهرەی زەردم

خوسوس فیدات بام شای کەمەر لاڵم

ئێمشەو چە سۆزش جگەر زوخاڵم

پەرێ ناکامیت مە گرەوام وەتاو

جەبەدبەختی وێم سەرنیام وەخاو[٢٢]

هەر بەو ڕەنگەش (زەینەب خاتوونی خێزانی مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادە/ حەزینـە) لـە سـۆزی کۆچـی دوایی مێردەکەی شینی گێراوە، ئەمە چەند دێڕێکە لەو تێکستە:

ئەی ڕەفیقانی شەریعەت بێن بکەن گریان و شین

حەیفە بۆ ئەو قوتبی کامیل کۆچی کرد بۆ ژێر زەمین

حەیفە بۆ ئەو کۆهی عیرفان و دەلیلی ڕاهی حەق

پیشەوای ئەهلی مەحەببەت ئەو(رئیس العاشقین)[٢٣]

٤- لاواندنەوەی قارەمان و سەرکردە شۆڕشگێڕەکانی کورد:

چـەند ڕووداوێـك لـە مێـژووی کـۆن و نـوێی کـوردا ڕوویـان داوە، لـە کـاتی خۆیـدا وەکـو کۆسـت و نووشوسـتی و زایعـە سـەیرکراون، لـە وانـە مـەرگی قارەمـان و سـەرکردە و کەسـە شۆڕشـگێڕەکان کـەوا شاعیران وەکو زمانحاڵی میللەت نەیان هێلاوە هەروا تێپەرێ، بەڵکو داخ و حەسـرەتیان بـۆ هەڵڕشـتوون و بە شیعری لاواننەوە و ماتەمنامەی بەسـۆز یادەکانیـان زینـدوو ڕاگرتـووە. یـەکێك لەمانـە شـەهیدکردنی سەرکردەی کورد(شێخ سەعیدی پیران)و دەستەیەك لەو شۆڕشگێڕانەیە کە لە ساڵی (١٩٢٥)دا لە سـێدارە دران. پیرەمێردی نەمر ماتەمنامەیەکی بۆ شەهیدانی ئەم کارەساتە هۆنیوەتـەوە بەناونیشـانی (شـیوەنی شەهیدانی کوردی سەروو)، کە تیایدا دەڵێ:

ئەم ئاسمانە شینە کەوا بەرگی ماتەمە

تەحلیلی وا کراوە، قوببەی غەمە تەمە

چەرخێکی کۆنە ماکینەی ژەنگی گرتووە

چەوری نەکا بەخوێن پەتی سووڕانی کەوتووە[٢٤]

دووبارە پیرەمێرد لە ماتەمانەیەکی دیکەدا بۆ ئەو قارەمانانە دەڵێ:

هاتن شەهیدەکان بە جلی سووری خوێنەوە

دایکی وەتەن دە هەستە سڵاویان بستێنەوە

شێخ قادرە لە پێشەوە سەرقافڵەی ئەوان

چەند جوانە، خوێن و ڕیشی سپی، پیر و نەوجەوان

سەیری ئەمانەکە، هەموو کوردی سەف شکەن

گیانیان پێشکەش ئەکرد و ئەیان وت: بژی وەتەن

(سەرچاوەی پێشوو: ١٠٤)

هەر پیرەمێرد، دیسان ماتەمنامەیەکی دیکەی بۆ مەرگی پاشای عێراق (مەلیك غازی / ١٩١٢ – ١٩٣٩) نووسیوە و دەڵێ:

ئەمڕۆ ڕۆڕۆیە و شین و ماتەمە

چەرخی نیلگون خومخانەی غەمە

بەهار ڕوو زەردە ڕەنگی وەرەمە

هەور بۆمان ئەگری هێشتا هەر کەمە

تازە نەمامان سەر لە گەڵایە

تازە نەمامان سەر لە گڵایە

(سەرچاوەی پێشوو: ٣١٧)

کۆچی دوایی (شێخ مەحموودی حەفید زادەی مەلیکی کوردستان) یەکێکی ترە لەو ڕووداوانەی کە شاعیرانی کورد فرمێسکیان لە دڵەوە بۆ ڕشتوە و شینیان بۆ گێڕاوە و ماتەمنامەی وەفادارییان بۆ هۆنیوەتەوە. ئۆغر وماڵئاوایی شێخ چەندین تێکست و قەسیدەی ماتەمنامەی لە لایان شاعیرانی کوردەوە بە دوای خۆی دا هێناوە، لە وانە: قانع، کەمالی، شێخ نووری، لوتفی، سەودایی، سەی وەهاب، بێبەش و دیلان و[٢٥] گەلێکی دیکە، لە ناو ئەمانەدا ئاماژە بە چەند دانەیان دەکەین: ماتەمنامەکەی قانع بەم چوارینەیە دەستپێدەکات:

کەس نەڵێ ئەم بێشە چۆڵە و ئەم زەعیمە مردووە

قارەمانی بێچوە شێری کوردستانە نووستووە

پێت بڵێم چی کردووە بۆ خزمەتی کوردی هەژار

لاپەڕەی مێژووی بە خوێنی ئالی خۆی نەخشاندووە[٢٦]

(شێخ نووری شێخ ساڵح)لە قەسیدە ماتەمناکەیدا بە ناوی (شیوەنی شێخ مەحموودی سەرۆك)دا دەڵێ:

چ نووکی خەنجەرێ بوو وا بڕی ڕیشەی دڵ و گیانم

چ تینی ئاگرێ بوو وا بە جارێ جەرگی سووتانم

لەسەر چاوەی تەقیوی دڵمەوە خوێناوی ئال و گەش

بەناو شەریانەکانا دێتە سەرچاوەی دووچاوانم(٢٧)

نموونـەی بـەرزی ماتەمنامـە وەکـو ژانـەرێکی شـیعری(*) لەشـیعری نـوێی کوردیـدا لـەو قەسـیدەیەدا بەرجەستە دەبێت بە ناونیشانی(شێخ مەحموودی زینـدوو)، کـەوا (دیـلان)ی شـاعیر لـە کۆچـی ماتـەمینی شێخی نەمردا هۆنیوەتییەوە کە لە دووبەندی سەرەتاکەیدا وا هاتووە:

پایز خەزانی تەماوی و مەنگە

گەلاَ لَق و پۆپ خونچە بە ژەنگە

ئاسمان نە شینە نە پیرۆزەیی

نە شەو جریوەی ئەستێرەی شەنگە

***

پشکۆ تەمی نارد لە بۆ ئارارات

هەناوی ئەزمر بە کاژاو بەنگە

بەلاَم کوردستان با لە شینابێ

گوێ هەڵخراوەی ئاوازی زەنگە(٢٨)

هەروەها (هەژاری موکریانی) بۆ کۆچی دوایی سەرکردەی شۆڕشگێڕی کورد(مەلا مسـتەفای بـارزانی) قەسیدەیەکی ماتەمنامەی لە ژێر سەردێری (بارزانی نامرێ) داناوە، کە لە سەرەتاکەیدا واهاتووە:

بارزانی پاڵەوانی کورد   هیوای پیر و جەوانی کورد

خەبەریان پێدام تۆ مردووی   بە دیمەن لەبەرچاو ون بووی

من دەزانم تۆ نامری   تۆ لە مردن بەهێزتری (٢٩)

لە دوایی ئەوەش هەموو ساڵێك بە شێوەیەکی بەردەوام بۆ ماوەی (١١ساڵ)، هـەر سـاڵە و شـیعرێکی بۆ ساڵیادی ئەو کۆچە نووسیوە کە هەموویان لەو چوار چێوەیە دان(٣٠).

٥/ لاوانندنەوەی کەسایەتی و ناودارانی کۆمەڵگە:

ڕەنگە ئەم بابەتە فراوان بێت و مرۆڤ نەتوانێت پەی بە هەموو لایەن و لـق و پۆپـەکانی ببـات، زۆر وا هەیە لـە کـاتی کـۆچ و ماتـەمینی کەسـایەتییەکی نـاودار و خزمـەتگوزاری نـاو گۆمەڵگـە شـاعیرانی کـورد ماتەمنامەیان بۆ هۆنیوەتەوە، ئەوەی لەبەردەستمان بێت لێرە دا چەند نموونەیەکی دەهێنینەوە.

هەریەکە لە (ڕەمزی وەهبی سلێمانی)و (ئەسـیری کـەرکووکی) ماتەمنامـەیان بۆ(سـاڵح زەکـی بـەگی صاحێبقڕان) هۆنیوەتەوە، کەوا کەسایەتییەکی کورد بووە و لە ساڵی ١٩٤٤ دا کۆچی دوایی کردووە. هـی یەکەمیان بەناوی (شینی سالح زەکی بەگ)ەو تیادادەڵێ:

لە بێشەی زیندەگانی و هەستیا شێری ژیانم ڕۆ

لە باغی ڕاستی و سەربەرزیا سەروی ڕەوانم ڕۆ

لە بورجی کوردەواری و ئەوجی دانایی و سیاسەتدا

مەهی میهر و وەفا شەهبازی عیرفان ئاشیانم ڕۆ(٣١)

ماتەمنامەکەی ئەسیری بەناونیشانی (شینی سالّح زەکی بەگی ساحیبقڕان)ەو بەم دێرانە دەست پێدەکات:

نەبوو ئەی پیاوی چاك چاخی نەمانت

بۆ گەل لەم چەرخە پێویست بوو ژیانت

لە داخی گەل زووانم بەسترابوو

لە داخی تۆ کراوە بۆ بەیانت(٣٢)

هەر لەم بوارەدا بۆ کۆچی دوایی و لەچلەی ماتەمینی کە سایەتییەکی وەکو(محەمەد ئەمین زەکی بەگ)دا، کە لە ساڵی (١٩٤٨) دا کۆچی کردووە، هەریەك لە (پیرەمێرد) و (أ. ب. هەوری) و (بێخود) و (شێخ سەلام) و (بێکەس) و (ئەوڕەحمان بەگی بابان) ماتەمنامەیان بۆ هۆنیوەتەوە، کەوا پاشتر لە نامیلکەیەکدا چاپ و بلاّوکراونەتەوە.(٣٣) هەر ئەم شاعیرەی دوایی واتە (ئەوڕەحمان بەگی بابان)، ماتەمنامەیەکی بۆ کۆچی دوایی (سەید ئەحمەدی خانەقای کەرکووکی) هۆنیوەتەوە.(٣٤)

(بێخود/ ١٨٧٨ — ١٩٥٥)، لە ساڵی ١٩٥٣ دا، ماتەمنامەیەکی لە بۆنەی وەفاتی (حەپسە خانی نەقیب)ەوە نووسیوە، تیایدا دەڵێ:

بە خوڕ دیسان ڕژا فرمێسکی باران

لە هەوری چاوی سووری دوڕ نیساران

تەمی ماتەم ولاّتی کوردی داگرت

لە پڕ وەك دووکەڵی ماکینە شاران

زەمین بۆ قوڕ نەپێوێ وەك من و تۆ

زەمان بۆچی نەشێوێ چەشنی جاران

جەنابی (حەپسە خان) تەشریفی ڕۆیی

شکا پشتی فەقیران و هەژاران

(دیوانی بێخود: ٦٣)

حاجی توفیقی (پیرەمێرد)، چەند شیعرێکی ماتەمنامەی بۆ کەسایەتی و ناسیاوەکانی سەردەمی خۆی هۆنیوەتەوە، کە لە دیوانەکەیدا هاتوون، لەوانە، (بۆچلەی مستەفا پاشای یامولکی)، (بۆ کۆچی شێخ عەزیزی برای شێخ نوری شێخ سالّح)، (بۆ چلەی عەبدولواحد نووری)، (بۆ کۆچی سەید نووری نەقیب) (بۆ شەهیدان مستەفا خۆشناو و محەمەد قودسی)، (بۆ کۆچی جەمیل صدقی زەهاوی)، (شینی مستەفا مەزهەر)، (بۆ کۆچی مەلا ئەفەندی هەولێری/مەلا گچکە)، (بۆ کۆچی شێخ حسام الدین تەوێلە)، (بۆ شێخ قادری گۆپتەپەیی)، (بۆ مەرگی حاجی ئەحمەدی حاجی کەریم)، (بۆکۆچی عبدالقادری کوڕی سەید ئەحمەدی خانەقا) (٣٥).

شێخ سەلامی شاعیر شیعری ماتەمنامەی بۆ چەند کەسایەتی کورد هۆنیوەتەوە، لەوانە شیوەن بۆ (ئەحمەدی بەگی فەتاح بەگی ساحێبیقڕان)، (خەلەف شەوقی داوودی)، (کاکە حسێنی شێخ عبدالکریمی کربچنە) [٣٦].

لە بەشی (شیوەن وماتەمنامە)، لە دیوانەکەی (شێخ نووری شێخ ساڵح)دا چەند هۆنراوەی شیوەن و ماتەمنامە هەن کە بۆ کەسایەتی و ناودارانی کورد نووسراون، لە وێنەی، (شیوەنی مەحموود جەودەت)، (کۆچی مەلا ئەفەندی هەولێری) [٣٧].

بێکەس شیوەنی بۆ چوار ئەفسەرە شەهیدەکەی کورد گێڕاوەو لە (شیوەن بۆ شەهیدانی ١٩ی حوزەیران)ی ساڵی ١٩٤٧دا دەڵێ:

ئەمڕۆکە ڕۆژی ماتەمە
عالەم دڵی پڕ لە غەمە
ڕووی ئاسمان هەورو تەمە
بۆ جوانەمەرگانی وەتەن

***

وەتەن دەروونی لەتلەتە
گیرۆدەی داوی نەگبەتە
خەوو خۆراکی میحنەتە
بۆ جوانەمەرگانی وەتەن[٣٨].

ئەنجا هەر (بێکەس) شینی بۆ کەسایەتی و ناودارانی کورد لەوێنەی، (محەمەد ئەمین زەکی بەگ) و (مستەفا مەزهەر) و (قالەی ئایشەخان) گێڕاوە[٣٩].

لە بەشی (شیننامە)ی(دیوانی شاری /عەلی عارف ئاغا)دا چەند دەقی شیعری ماتەمنامە هەیە کە بۆ کەسایەتی و ناودارانی کوردی ڕۆژگاری خۆی هۆنراونەتەوە.[٤٠]

ئەم بابەتە ئەگەر بەدوای دابچین وا بەزوویی کۆتایی نایەت، کورد واتەنی ئەم هەویرە ئاو زۆر دەکێشی و زۆر تێکستی ماتەمنامە هەیە کە لە وێنەی گەوهەری یەکدانە دیوانی شیعر و گەنجینەی ئەدەبیاتی کوردیان ڕازاندۆتەوە.

٦/لاواندنەوەی هاوڕێ و کەسە نزیکەکانی شاعیران:

زۆر جار وابووە لە مەرگی هاوڕێ و خزم و کەسە نزیکەکان، شاعیران فرمێسکی خەم و حەسرەتباریان هەڵڕشتووە و تێکستی خەمنامە و ماتەمباریان بۆ هۆنیوەنەتەوە، دیوانی شاعیرانی کورد لەم بوار و بابەتەدا دەقی شیعری زۆریان بۆ دەور کردووینەتەوە. لێرەدا، تاقە نموونەیەك لە شیعری کلاسیکی دەهێنینەوە کە ئەویش لاواندنەوەی (شێخ ڕەزای تاڵەبانی/ ١٨٣٧ – ١٩١٠)یە بۆ (قادری وەستا خدر)ی هاوڕێی:

بۆ نەسووتێ جیگەر و بۆچی نەبێ دڵ بە کەباب

بۆچی نەڕوا لە تەنم ڕووحی ڕەوان میسلی شەهاب

بۆ لە سەرچاوەیی چاو هەڵنەقوڵێ ڕەشمەیی خوێن

بۆ لە فەووارەیی موژگان نەچکێ قەترەیی ئاب

(مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٤: ٣٠٩)

ئینجا هەر بۆ نموونە ئاوڕێك لە دیوانی شاعیری بەهرەمەندی کورد (گۆران) دەدەینەوە و دەبینین کەوا مەرگی هەردوو جگەر گۆشەکانی (هیوا) و (گوڵاڵە) چۆن دووزامی قووڵی خستۆتە پەڕەی جگەریەوە و لە دوو ماتەمنامەی پڕ لە هەنسك و ناڵە و فرمێسکدا چۆن شینی بۆ گێراون. لە (شیوەنی گوڵاڵە)دا دەڵێ:

کچم، مایەی ژیانم، یادگاری

شەبابم، نۆبەرەی شیرینی داری

غەرامی کەم دەوامی عومری لاوێم،

دڵۆپی خوێنی گەرمی ئاگراویم؟

جگەر گۆشەی عەزیزم، نووری چاوم،

سەری تاڵەدەزووی ئامالی خاوم.

چ زوو مردی؟ کچم هەیهات کچی خۆم،

چ زوو مردی؟ چ زوو کەوتیتە بن گۆم؟(٤١).

هەروەها لە بەندی دوایی ماتەمنامەی (لەسەرەمەرگی هیوادا)گوتویە:

سابۆم بڕوانە تێربەو چاوانە!

ڕۆڵە مردنە و فرمێسك بارانە!

هیوا ڕۆڵە ڕۆ، کۆرپەم ڕۆلە ڕۆ

ئەو کولمە ئاڵە نەرم و نۆڵە ڕۆ

ئەو قژە زەردە ئەو چاوانە ڕۆ

ئەو نەغمەی (دایە) و (بابە) جوانە ڕۆ

تا دەممان ئەکەوێ وەك تۆ:

هیوای دایە ڕۆ، هیوای بابە ڕۆ.

٧/ شین و ماتەمنامەی شاعیران لە ناو خۆیاندا:

وا بووە شاعیرانی کورد لە نێو خۆیاندا و لە کاتی مەرگ وماڵئاوایی یەکێکیان، هاوڕێکانی لە خەم و تازیەباری لەدەستچوونی شین و ماتەمنامەیان بۆ گێڕاوە و یاد و بیرەوەریان لە مێژووی ئەدەب و لە دڵی ڕۆلەکانی گەلدا بەزیندوویی هێشتۆتەوە.هەم تەعبیریان لە ناسۆری دڵ و هەست و سۆزی خۆیان کردۆتەوە

سەبارەت بە لە دەستدانی هاوڕێیەکیان هەمیشە ئەو کۆست و زیـان و زایەعـەیان بەرجەسـتەکردووە کـەوا لەگەڵ و نیشتیمان کەوتووە. دیـارە ئـەم دیاردەیـە لـە ئـەدەبی هـەموو میللەتانـدا بـەدی دەکرێت و لـەم ماوەیەدا پێویست بە هێنانەوەی نموونە ناکـات. ئـەوەی پەیوەنـدی بـە ماتەمنامـەو شـینگێڕی شـاعیرانی کوردەوە هەیە لە ناو خۆیاندا ئاماژە بە چەند نموونەیەك دەکەین.

(کەمالی)لە ماتەمنامەیەکدا بە ناوی(شیوەن بۆ شاعیری بەناوبانگ ئەحمەدی موختار بـەگی عوسمـان پاشای جاف)دا دەڵێ:

دیسان فەلەك ئەم داخە چ بوو نای بەجگەردا

ئەم ئاگرە چی بوو لە دلی عالەمی بەردا

دیسان چییە ئەم شۆڕە لە ناو میللەتی کورد

عالەم هەموو غەرقە لە قوڕ و شین و چەمەردا(٤٣)

ئەنجا هەر (کەمالی) ماتەمنامەیەکی بۆ کۆچی دوایی (بێکەس)ی شاعیر هۆنیوەتەوە.(٤٤)

(شـێخ نـووری شـێخ سـاڵح) لـە شـیوەنی دا بۆ(مـەلا مـەحمودی بێخـود) ماتەمنامەیـەکی بەسـۆزی هۆنیوەتەوە کەتیادا دەڵێ:

خەمم نەدیوە کە دڵ هەڵدڕێ وەکو نەشتەر

خەمم نەدیوە وەکو تیر بدا بەندی لە جگەر

خەمم نەدیوە کە ڕووناکی و فەرەح لەدلا

وەها نەهێڵێ، لە جێگەی نەمێنێ شوێن و ئەسەر

خەمم نەدیوە لە سەر تەختە نەردی دنیادا

وەهابەستێ لە خۆشی و لەپێکەنین شەشدەر

خەمم نەدیوە بەری خوێنی دڵوەها بەردا

لە فوارەیی دڵەوە هەڵقوڵێتە دیدە وسەر(٤٥)

لە مەرگ و ماتەمینی (پیرەمێرد)، شاعیرانی کورد هەستو نەستی خۆیان لە چەند دەقـی شـیعری پـڕ لە خەم و ماتەمدا دەربڕیوە کە لەو چلەی ماتەمینییەدا کە بۆی ساز کراوە پێشکەشـیان کـردووە. لەوانـە ماتەمنامەی (بیخـود)، (عبـدالرحمان بـەگی بابـان)، (هیجـری دەدەی کـەرکوکی)، (ڕەمـزی مـەلا مـارف)، (حاجی باقی بەنگینە)، (أ- ب - هەوری)، (قانع)، (ئەحمەد شوکری) و (ئەخول) و (هادی سائب)ە.

لـە نێـو ئەمانـەدا (هیجـری دەدە) ماتەمنامەیـەکی خوێندۆتـەوە کـە لـە چـوار بـەش پێکهـاتووە و هەربەشەی بە دیالێکت و زمانێکە بەم شێوەیە: (بەشـی کـوردی مـوکری: ٨)، (بەشـی کـوردی هـەورامی: ١٦)، (،(بەشی فارسـی ٤ بەنـدی پێنجینـی موسـەممەت)، (بەشـی تـورکی:١٩بـەیت). دواتـر ئـەم شـین و ماتەمنامەی شاعیران هەمووی لەتەك کۆمەڵێ وتار و بابـەتی تـر هـەر لـەم بابەتـەدا، لـە کتێبێکـدا چـاپ و بلاوکرانەتەوە.(٤٦)

هەروەها (گۆران) لە شین و لاواندنەوەی (بێکەس)دا ماتەمنایەکی هۆنیوەتەوە بە ناوی (هاوڕێم بێکەس)، لە شێوەی چامەیەکی درێژ کە (٧) لاپەڕەی دیوانەکەی گرتۆتەوە. گۆران بەم شێوەیە دەستپێدەکات:

ئەی فریشتەی شیعری جوان

کۆستی کەوتووی هەردووکمان

بۆ ئەم جارە بێ کەسە

کەوتمان بێکەس، بەسە

شاعیرێك بوو فەننان بوو

ئەدای خوڕ، خرۆشان بوو

بۆ باغچەی کزی کوردی

بلبل بوو نەغمەی وردی

سەرەڕای بەهرەی فەننی

دڵسۆز بوو بۆ وەتەنی

نرکەی شیعری رزگاری

بێکەس، شتێکە دیاری

لە هەموو کوردستانا

لە ناو بیر ئازادانا

لە بەندی کۆتایشدا دەڵێ:

ئەی شێوە شۆخ ،ئەی پەری

دانیشە لای ژوور سەری

وەك یاری وەفادار بە

بەڕاستی خەفەتبار بە

قژی زەرد با پەشێو بێ

بەستەم خەم لەسەر لێو بێ

تو بڵێ و منی هاوڕێ

تا دەستم قەڵەم بگرێ

ئەنووسم: دێر دێر، بەن بەن

بۆ بێکەس شیعری شیوەن(٤٧)

کاتێك دڵە گەورەکەی (گۆران) لە لێدان دەکەوێت و کۆچی دوایی دەکات، ئەم هەواڵە بە کوردستاندا بڵاو دەبێتەوە و دەگەڕێ لە موکریانەوە (هێمن) بانگ و هاواری لێ بەرزدەبێتەوە ماتەمنامەیەك بۆ (شینی گۆران) دەهۆنێتەوە(*). هێمن بەم شێوەیە ماتەمنامەکەی دەستپێدەکات:

هەر لە بۆتانەوە هەتا سۆران

هەموو سۆرانی شینە بۆ گۆران

هەر لە کویٚستانەوە هەتا گەرمێن

یەخەمان دادڕاوە تا دامێن

لە جزیرە هەتا بەحری ڕەش

نییە کیژێ سەری نەنابێ لە هەش

لە دیاربەکرەوە هەتا ورمێ

سەر بە قوڕ، مل بەکوینە نێر و مێ

هەر لە کەرکوکەوە هەتاکو سنە

شین و ڕۆ ڕۆ و فغانی پیاو و ژنە

بەم ڕەنگەش دوایی پێ هێناوە:

ڕۆیی ئاواتی بردە بن گلی ڕەش

ڕۆیی کورد ماوە بێ کەس و بێ بەش

حاجی، گۆران وپیرەمێرد مردن

داخەکەم کوردی ئێمە هەر کوردن

کوردن و تووشی ڕۆژی تەنگانەن

مەردن و دیلی دەستی بێگانەن.(٤٨)

کاتێك (هێمن) بۆ خۆشی دەمرێ و ماڵئاوایی دەکات شاعیرانی کورد بە کۆمەڵ شینی بۆ دەگێڕن و لە پرسە و تازیەباری ئەو مرۆڤە و شاعیرە بەهرەمەندە، کە وەکو سامان و سیمبولێکی نەتەوەیی لەو ڕۆژگارە و لەو وەختەی خەبات و تێکۆشانی میللەتەکەی سەیرکراوە. مەرگی هێمن لە کوردستانی ڕۆژهەلأت، لانی کەم بۆ چینی خوێندەوار و شاعیر و نووسەر و ناوەندەکانی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی کۆستێکی گەورە بووە، کوژانەوەی مەشخەل و بلێسەیەك لە ڕۆژگارێکدا کەوا ئەو خەڵکە ئومێدی زۆریان پێ هەبوو. بۆیە مەرگ و ماڵئاوایی کردنی قەڵەمی شاعیرانی کوردی بەدەستە جەمعی هێناوەتە شین و فرمێسك هەڵوەراندن. ئەمە بۆتە دیاردەیەك لە مێژووی ئەدەبی کوردی کە پێشتر نموونەی کەم بووە.(*) مەزن شاعیرانی کوردی ڕۆژهەلأت بە گشتی و بە تایبەتیش شاعیرانی موکریان کۆمەڵێك ماتەمنامەی بەرز و هونەری پڕلە هەست و سۆز و کوڵ و کەسەریان بۆ هۆنیوەتەوە، لە وێنەی: حەقیقی، سەید تاهیری هاشمی، مامۆستا مەلا محەمەدی ڕەبیعی، هەژار، هێدی، خاڵەمین، سەید کامیلی ئیمامی، فیدایی، سەید عەبدولقادری سیادەت، ڕاوچی، ئوستا، مارف ئاغایی و ئەمین گەردگیلانی و چەندانی تر، کە هەندێکیان لە دیدی ڕەخنەی ئەدەبییەوە بە شاکارو سەرتۆپی شیعری ماتەمنامەی کوردی دەردڕێنە قەلەم، لێرەدا چەند نموونە دەهێنینەوە و بەپشتبەستن بە گوتەیەی کە دەڵێ، مشتێ نموونەی خەروارێکە دەستبەردار دەبین:(٤٩)

١- شینگێڕیی حەقیقی:

برای بەرزم لە پاش تۆ من ئیتر سەیروسەفاناکەم

بەمەرگی تۆ بەدڵ مەیلی کەژو کێوو چیا ناکەم

بە داخی تۆ وەها جەرگم بڕاوە حەستەمە ژینم

بەزام و ئێشەوە مەرگم دەوێ دەردم دەوا ناکەم

ئەوا دەشت وچیا شینەو لە خاکی نیشتمان شینە

ولاتی کوردی غەمگینە دەڵێ تەرکی عەزا ناکەم

٢- شینگێڕیی سەید تاهیری هاشمی:

بەهاری کرد بەپایز مەرگی زانای باسەفا هێمن

لەگەل خۆی بردی هۆش و دانش و فەزل و زەکا هێمن

درێغ زووخاوی خوارد و رەنجی برد و مەینەتی کێشا

کە گەل ڕاحەت بژی و بەڵکو نەچی ڕەنجی بەبا هێمن

کە چل ساڵ دەردی ناکامی و بەلای چەوسانەوەو خاری

گوارا کرد لە خۆی بۆ بەرزیەتی گەل مەردی وا هێمن

لە بۆ گەنجی مراد چەند شار و دێ بەدێ گەڕیا

لەگەل سروەی بەیانی هاودەمی یادی سەبا هێمن

٣- شینگێڕیی مەلا محەمەدی ڕەبیعی:

لە دونیا دا کەسێ ڕەنجی بەبابێ

هەرەس گرتوویە هەرچی کێوە بابێ

بەهاری بێ گوڵی بێ بولبولی کورد

خەزانە کردەوەی وەك کا و با بێ

لە کۆستێکا کە کوردستانی داگرت

ڕەوایە شیوەن و شین و هەرابێ

٤- شینگێڕیی سدیق بۆرەکەیی:

خاك خەم نیشتەن وەسەرکوردستان

خار خەم ڕووان جەبەر کوردستان

بولبول مەنالو جەباخ و گوڵزار

ماسی مەگرو و جەدەریا و ڕووبار

چەرخیش خۆکەڕ بێ جەغەوغای مەردم
ئای چەند گیان سەختم کەوا نەمردم

٥- شینگێڕیی شێخ عەبدولکەریمی هیرانی (وریا):
گەر هەبێ شاعیر لەنێو کوردا بەڕاستی هێمنە
خۆشەویستی ئەو هەمیشە وا لە ناو هەستی منە
شیعرەکانی وەك چرای ڕووناکە بۆ ڕێگەی خەبات
نووکی خامەی ئەو بەوێنەی چقڵی چاوی دوژمنە
مەردی مەیدانی خەبات وبولبولی باخی هونەر
شاعیرێکی پایە بەرز و بیر و باوەڕ ڕۆشنە

٦- شینگێڕیی هەژار:

کاك هێمن برای شیرینم	چاوان دەگێرم ناتبینم
زل کوێران دەڵێن مردووە	کۆچی یەکجاری کردووە
دڵەی پڕکلۆڵی هەژارم	گیانی بێ ئۆقرە و قەرارم
بە مەرگی تۆ باوەڕ ناکا	چۆن بێ منی لە توێی خاکا

٧- شینگێڕی هێدی:
وەرە کە وەك پاییزێ زەردە ڕەنگم
دەناڵێنم بەڵام ناتکاتێ دەنگم
وەرە سەیرێ سەرێ هەڵبێنە تاوێ
وەرە لەو ناوە سیلەی چاوێ یاوێ

تا دەڵێ:
منیش ناڵێم هێمن کەم هات بەبیرا
ناڵێم هێمن ڕۆیی قەدری نەگیرا
ئێستەش ناڵێم وەرن ڕێزی لێ بگرن
من هەر دەڵێم دەگەل کەسی ڕامەگرن[٥٠]

ئەنجامەکان

وەکو ئەنجامگیری کۆتایی دەکرێ گەوهەری باسەکەمان لەم چەند خاڵانەدا چڕ بکرێتەوە:

١– ماتەمنامە وەکو ژانەرێکی لاوەکی شیعری، بەگوێرەی ڕێباز و قوتابخانەی ئەدەبی کلاسیک، ڕەگو ریشەی بۆ ئەدەبی کۆن و کلاسیک دەگەڕێتەوە.

٢– لە شیعری کوردیدا ماتەمنامە دوو سەرچاوەی بووە: یەکەمیان نەریتی کۆمەڵایەتی ماتەمینی و تازیەباری لە کۆمەڵگای کوردەواریدا، دووەمیش شیعری رۆژهەڵاتی عەرەبی و فارسی.

٣– ماتەمنامە لە وێنەی تەون و ڕایەڵە لە چەندین جۆر و شێوەدا لە هەموو قۆناغەکان باڵاپۆشی شیعری کوردی بووە و لای بەشی هەرە زۆری شاعیران بوون و بەردەوامی هەبووە.

پەراوێزەکان:

١ـ قدامه بن جعفر والنقد الادبی: ٣٥٦.

٢ـ العمده فی محاسن الشعر، ج ٢: ١٦٦.

٣ـ مێژووی ئەدەبی کوردی، ب١ : ١٧٦.

(*) لە فەرهەنگە کوردییەکاندا، شین، شین و لاواندنە، شین و شەپۆڕ، تازیمانە و تازیەباری، ماتەمینی، سەرەخۆشی......تاد بۆ ئەم بۆنە و موناسەبەتانە بەکاربراون. سەیری ئەم وشە و زاراوانە بکە لە فەرهەنگی (هەمبانە بۆرینە).

وەکو زاراوە و مەبەستێکی شیعری (شیعری لاواندنەوە، شین و لاواندنەوە، شیوەن، شیعری ماتەمینی و ماتەمنامە، شیعری شینگێڕی) بەکاردەبرێن، لای ئێمە (ماتەمنامە) وەکو فۆرمێکی زمانەوانی بۆ ئەو مەبەستە شیعرییە دروست و گونجاوە.

٤ـ قدرامه بن جعفر والنقد الادبی:٣٦.

٥ـ ئەفراندن ومردن لە ئەفسانەی کوردیدا:٧٣.

٦ـ فرهنگ اصطلاحات ادبی:٤٣٤.

٧ـ واژەنامه هنر شاعیری: ٢٣٩.

٨ـ سەرچاوەی پێشو:٢٣٩.

٩ـ انواع ادبی :٢٣٧.

١٠ـ فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی:١١٨ .

١١ـ تاریخ الادب العربی: ١٩٦.

١٢ـ هەنبانە بۆرینە :٤٨١.

١٣ـ جواهر المعانی: ٢٧٨،٤١.

١٤ـ دیوانا وەداعی:١٠٨،٢٧.

١٥ـ دیوانی نالی: ٣٧٠.

١٦ـ لە شیعری کلاسیکی عەرەبیدا چەند نموونەیەکی دەگمەنی لەو جۆرە بەرچاودەکەون، یەکێکیان چەند دێڕێکی (عبدالله بن همام السلولی)ە کە لە ماتەمینی موعاویە و پیاهەڵدانی یەزیدی کوڕیدا گوتویەتی. هەروەها (ابو نۆاس)یش قەسیدەیەکی لە سەرەخۆشی کردنی (هارون الرشید) و پیرۆزبایی کردنی لە هاتنەسەرتەختی (ئەمین)دا گوتووە. بگەڕێوە بۆ: العمده فی محاسن الشعر:١٧٠.

هەروەها ئیبن زەیدون (١٠٠٣ – ١٠٧٠ ك)، ماتەمنامەیەکی بۆ مەرگی (ابو الحزم بن جهور)ی پاشای (قرطبة) و هاتنە سەرکاری (ابو الولید)ی کوڕی نووسیوە، تیایدا دەڵێ: ئاوابوونی خۆر؛ دەرکەوتنی مانگ و ، تەواوبوونی باران؛ گوڵ و گیا بەدوای خۆیدا دەهێنێت:

ألم ترَ ان الشمس قد ضمها القبرُ وان قد كفانا – فقد القمر – البدرُ

وان الحياةَ – ان كان قد اقلع صوبه فقد فاض في آثره البحرُ

(ديوان ابن زيدون: ١٥٠)

١٧- دیوانی سالم: ٩٠. هەروەها، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی:٤٠.

١٨- دیوانی ڕەنجووری: ٢٠٠.

١٩- دیوانی وەفایی: ٢١٠.

٢٠- دیوانی مەولەوی:٦٥٠.

جگە لەمانە، مەولەوی (٢٨) شیعری لاواندنەوەی بۆ دۆستان و کەسانی خۆشەویستی خۆی نووسیوە، لە وێنەی (عەبدولرەحمانی کوڕی مەحموودی یاروەیس، بەگزادەی جاف، شێخ عەبدولرەحمانی تاڵەبانی، محەمەدی کوڕی خۆی، ئەحمەد بەگی کۆماسی... هتد)

٢١- دیوانی ئەحمەد بەگی کۆماسی: ١٣١.

٢٢- دیوانی مستورە:٣١١.

٢٣- کۆیە لە ڕەوتی شارستانییەتدا:٢٦٠.

٢٤- پیرەمێردی نەمر: ١٠٣.

٢٥- شێخ مەحموود لە شیعری کوردیدا:٦١ ـ ١٠٠.

٢٦- دیوانی قانع:٢٢٥.

٢٧- دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح:٣٥٤.

(*) لە سەرچاوەکانی ڕەخنەی ئەدەبیدا جۆرەکانی شیعری؛ (لیریك، ئیپیك، دراماتیك، دیراکتیك) وەکو جۆری ڕەسەن و مێژوویی (ئەسڵی) دراونەتە قەڵەم و مەبەستەکانی شیعری(وەسف وستایش و شانازی و داشۆرین وماتەمنامەو..........) وەکو جۆری دەستی دووەم، لق و پۆپ، (فەرعی) لە قەڵەم دەدرێن: انواع ادبی:٢٣٦.

٢٨- دیوانی شیعر:١٨٩.

٢٩- بۆ کوردستان: ٥٣٩.

٣٠- بەیادی تۆ دەژی دڵم:٥-٦٣.

٣١- گۆڤاری کاروان(٩٣): ٥.

٣٢- دیوانی ئەسیری: ٦٣.

٣٣- محمدئەمین زکی :٢٩- ٤٤.

٣٤- دیوانی ئەورەحمانی بەگی بابان:٥٨.

٣٥- پیرەمێرد، ب ١، ٣٢٩- ٣٦١.

٣٦- دیوانی سەلام: ٩٣، ١٠١، ٢٢٢.

٣٧- دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح: ٣٤٥، ٣٤٦.

٣٨- دیوانی بێکەس:٨٠.

٣٩- دیوانی بێکەس: ١٤٠، ١٤١، ١٥٩.

٤٠- دیوانی شاری: ٢٤١ ـ ٢٥٤.

٤١– دیوانی گۆران: ٩٧.

٤٢- دیوانی گۆران: ٩٣.
٤٣- دیوانی کەمالی: ٢٨.
٤٤- دیوانی کەمالی: ١٥٣.
٤٥- دیوانی شێخ نووری شێخ سالّح: ٣٤٠.
٤٦- یادی پیرەمێرد: ٥٠.
٤٧- دیوانی گۆران: ٨٣.

(*) ڕۆژنامەی (کوردستان)ی چاپی تاران، ژمارەیەکی خۆی تایبەت کردووە بۆ بیرەوەری کۆچی دوایی گۆران، تیادا نووسەر و شاعیرانی ڕۆژهەلاّت کۆمەلّێك باس و وتار و شیعری ماتەمنامەیان لەو بۆنەیەدا بلاّوکردۆتەوە. بڕوانە:

- کوردستان، ژمارە (٤٣)، سالّی چوارەم، ٢٧ی فوریە ١٩٦٣. هەروەها لە ژمارەیەکی پێشووتریش (عابیدی سیراجەددین) ماتەمنامەیەکی (٢٣) دێری بۆ ئەو کۆچە بلاّوکردۆتەوە. هەروەها (شینی گۆران)ی هێمنیش بۆ یەکەمجار لە ژمارە (٤٦)ی ئەو ڕۆژنامەیە بلاّوبۆتەوە.

٤٨- تاریك و ڕوون: ١٥٣.

(*) من خۆم دواتر لەکاك سەلاحی جوانەمەرگی کوڕی مامۆستا هێمنم بیستووە، کەوا زیاتر لە (٥٠) شیعری شینگێڕی بۆ کۆچی هێمن نووسراوە، کە تائێستا هەندێکیان بلاّونەکراونەتەوە.

٤٩- نموونەکان لەسەرچاوەی جیاجیاوە راگوێزراون. ئێمە لە کتێبێکدا کە بە هاوکاری دۆست و هاوڕێمان (کاك عەلی بواغی)، خەریکی ئامادەکردن و لە چاپدان و بلاّوکردنەوەی داین، نزیك بە هەموو ئەو دەقە شیعرییە شینگێڕیانەمان کۆکردۆتەوە کەدەستمان پێی ڕاگەیشتبێ.

٥٠- دیارە ئێمە لەم باسەدا ڕاگوزەرێکی خێرامان بە شیعری ماتەمنامەی کوردیدا کردووە و ڕوومالّی چەند لایەنێکیمان کردووە و چەند نموونەمان لەو بارەوە خستۆتە ڕوو. دیارە مەسەلەکە بەوەندە کۆتایی نەهاتووە، بەلّکو لە دیوانی شاعیرانی کوردا بە دەیان تێکستی شیعری ماتەمنامە بەدی دەکرێت کە لە بۆنەی کۆچ و ماتەمینی کەسان و ڕووداوی جیاجیادا هۆنراوەتەوە. ئەگەر وردتر بۆ مەسەلەکە بچووینایە و ڕوومالّی هەموو تێکستەکانمان بکردایە ئەوەبێ شك لە قەوارەی ئەم باسەدا جێگای نەدەبۆوە.

(لە ڕۆژانی ٢٤ و ٢٥ و ٢٦ /٩/ ٢٠١٣) و لە میانەی بەشداریکردنمان لە دووەمین کۆنفرانسی زانستیی سالآنەی (زانکۆی ڕاپەڕین) بۆ (زمان و ئەدەب)، ئەم باسەمان لە یەکێك لە سیمینارەکانی کۆنفرانسەکەدا پێشکەش کرد، هەر لەوێشدا لە ڕێگەی مامۆستایانی زانکۆی سلێمانییەوە زانیمان کەوا نامەیەکی ماستەر لەم بابەتەدا لە بەشی کوردی - کۆلیژی زمانی زانکۆی ناوبراو، بە ناونیشانی (لاواندنەوە لە شیعری کوردی کرمانجی خوارووادا)، لە لایەن خوێندکار (ئاشنا جلال رفیق)، لە سالّی (٢٠١١)دا ئامادە و پێشکەش کراوە).

سەرچاوەکان

أ/ کوردی:

١- ئەفرادن و مردن لە ئەفسانەی کوردیدا، فەرهاد عەزیز خۆشناو، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ٢٠١٣.
٢- بەیادی تۆ دەژی دڵم، هەژار، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی فەرهەنگی سوید – کوردستان، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣.
٣- بۆ کوردستان، هەژار، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.
٤- پیرەمێردی نەمر، محمد رسول (هاوار)، چاپخانەی (العانی)، بەغدا، ١٩٧٠.
٥- تاریك و ڕوون، هێمن، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، بەغدا، ١٩٧٤.
٦- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، حەمەسەعید حەمەکەریم، دارالحریة للطباعة، بەغدا، ١٩٨٦.
٧- دیوانی ئەحمەد بەگی کۆماسی، موحەمەد عەلی سوڵتانی، مەڵبەندی ڕۆشنبیری هەورامان، سلیمان، ٢٠١٢.
٨- دیوانی ئەسیری، د.کوردستان موکریانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٦.
٩- دیوانی ئەوڕەحمان بەگی بابان، محمود احمد محمد، چاپخانەی زەمان، بەغدا، ١٩٨٩.
١٠- دیوانی بێخود، محمدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٧٠.
١١- دیوانی بێ کەس، محمەدی مەلا کەریم، چاپی دووەم، چاپخانەی الادیب، بەغدا، ١٩٨٠.
١٢- دیوانی ڕەنجووری، محەمەد عەلی قەرەداغی، چاپی یەکەم، چاپخانەی أفاق عربیة، بەغدا، ١٩٨٣.
١٣- دیوانی سەلام، ئومێد کاکەرەش، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٩٠.
١٤- دیوانی سالم، چاپخانەی کوردستان، چاپی دووەم، هەولێر، ١٩٧٢.
١٥- دیوانی شاری، ئەحمەد حسێن ئەحمەد، چاپخانەی چوارچرا، سلیمانی، ٢٠١٢.
١٦- دیوانی شیعر (محمد صالح دیلان)، عبدوڵلا عەزیز خالد، ئەمینداری رۆشنبیری و لاوان، بەغدا، ١٩٧٨.
١٧- دیوانی شێخ نووری شێخ سالح، ئازاد عەبدولواحید، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.
١٨- دیوانی قانع، برهان قانع، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی زانکۆی سلیمانی، سلیمانی، ١٩٧٩.
١٩- دیوانی کەمالی، کەمال عەلی باپیر، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨٦.
٢٠- دیوانی گۆران، محمدی مەلاکەریم، چاپخانەی کۆری زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠.
٢١- دیوانی مەولەوی، مەلاعبدولکەریمی مودەڕیس، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلیمانی، ٢٠٠٦.
٢٢- دیوانی مستورە، ماجد مردوخ روحانی، سازمان چاپ و نشر آراس، اربیل، ٢٠٠٥.
٢٣- دیوانی نالی، مەلاعبدولکەریمی مودەڕیس، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.
٢٤- دیوانا وەداعی، سەعید دێرەشی، دەزگای سپیرێز، دهۆك، ٢٠٠٨.
٢٥- دیوانی وەفایی، د.عوسمان دەشتی، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠١٢.
٢٦- رۆژنامەی کوردستان، ئامادەکردنی بنکەی ژین، لەبڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، ب٤، هەولێر، ٢٠١٢.
٢٧- شێخ محمود لە شیعری کوردیدا، لەتیف بەرزنجی، مطبعة الثقافة و الشباب، اربیل، ١٩٩٠.
٢٨- کۆیە لەرەوتی سارستانیەتدا، کەریم شارەزا و کەسانی تر، بەڕێوەبەرایەتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، ٢٠٠٩.
٢٩- گۆڤاری کاروان، ژمارە (٩٣)،ساڵی دەیەم، هەولێر، ئاداری ١٩٩٢.
٣٠- محمد امین زکی، علاءالدین سجادی، چاپخانەی معارف، بەغدا، ١٩٤٨.
٣١- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ب١، ب٤، هەولێر، ٢٠٠١، ٢٠٠٤.
٣٢- یادی پیرەمێرد، علاءالدین سجادی، چاپخانەی معارف، بەغدا، ١٩٥١.
٣٣- هەنبانە بۆرینە، هەژار، سروش، تهران، ١٣٦٩.

ب/ عەرەبی:

٣٤- تاريخ الادب العربى (العصر الجاهلي)، د.شوقى ضيف، ط٣، دارالمعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٠.

٣٥- جواهر المعاني في شرح ديوان احمد الخاني، تحسين ابراهيم الدوسكي، دار سپيريز للطباعة و النشر، دهوك، ٢٠٠٥.

٣٦- العمدة في محاسن الشعر و آدابه و نقده، ابي على الحسين بن رشيق القيروانى، عبدالحميد هنداوي، ج٢، المكتبة العصرية، بيروت، ٢٠٠٧.

٣٧- معجم المصطلحات الادبية، پول آرون و آخرون، ت: د.محمد حمود، المؤسسة الجامعية للدراسات و النشر و التوزيع، بيروت، ٢٠١٢.

ج/ فارسی:

٣٨- انواع ادبی، سیروس شمیسا، انتشارات فردوس، چاپ دهم، تهران، ١٣٨٢.

٣٩- فرهنگ اصطلاحات ادبی، سیماداد، انتشارات مروارید، تهران، ١٣٨٢.

٤٠- فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی، ام. ١چ. ایبرمز، ت: سعید سبزیان، انتشارات رهنما، ١٣٨٧.

٤١- واژەنامه هنر شاعری، میمنت میر صادقی، کتاب مهناز، تهران، ١٣٧٣.